

تکنولوژی‌های اجتماعی جدید و منازعات بیناهویتی در

خاورمیانه پس از جنگ سرد **

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۲/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۶/۲۹

فرشته بهرامی پور^۱

قدرت احمدیان^{۲*}

فرزاد رستمی^۳

چکیده

ساخت اجتماعی تکنولوژی به نقش تکنولوژی به عنوان بخشی از سیستم سیاست بین‌الملل توجه دارد و مهم‌ترین بحث آن معنایابی فناوری در درون روابط و ساخت اجتماعی و نقش انسان در این معنایابی است. بدین ترتیب تکنولوژی و ارتباط آن با سیاست و اجتماع از مسائل مهم در پژوهش‌های معاصر است. هدف از این پژوهش، روشن شدن رابطه ساخت اجتماعی تکنولوژی‌های اجتماعی جدید و منازعات بیناهویتی در خاورمیانه است. به دلیل آنکه ساخت اجتماعی جامع‌ترین و رایج‌ترین مفهوم نظریه ساخت اجتماعی تکنولوژی است، بنابراین نگارنده پژوهش درصدد کاربست نظریه ساخت اجتماعی تکنولوژی برای تحلیل تشدید منازعات بیناهویتی در خاورمیانه پس از جنگ سرد است. براساس نظریه ساخت اجتماعی تکنولوژی، در دوره جنگ سرد به دلیل عدم گسترش تکنولوژی‌های اجتماعی، منازعات هویتی غالباً به شکل سنتی و در سطح داخلی جریان داشت؛ اما با پایان جنگ سرد و گسترش روزافزون تکنولوژی‌های جدید اجتماعی، سیستم منطقه‌ای خاورمیانه وارد موجی از تشدید منازعات بیناهویتی در سه سطح درون‌دولتی، بین‌دولتی و فرادولتی شد. از این رو سؤال اصلی این است که علت اصلی رشد منازعات بیناهویتی در خاورمیانه پس از جنگ سرد چیست؟ بر این اساس، این پژوهش با اتخاذ روشی توصیفی-تحلیلی درصدد تبیین این فرضیه نوآورانه است که به نظر می‌رسد، تکنولوژی‌های اجتماعی جدید رشدیافته در بستر وب باعث تشدید منازعات بیناهویتی در ساخت اجتماعی منازعه‌آمیز خاورمیانه پس از جنگ سرد شده است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که گسترش شبکه‌های اجتماعی جدید در خاورمیانه باعث شده است که هویت‌های مختلف خاورمیانه از این فضا برای افزایش جایگاه، قدرت و منافع خود استفاده کنند که به تقابل و افزایش منازعات بیناهویتی این منطقه منجر شده است.

واژگان کلیدی: تکنولوژی‌های اجتماعی، خاورمیانه، ساخت اجتماعی تکنولوژی، منازعات بیناهویتی.

.....
مقاله پژوهشی

** مقاله مذکور مستخرج از پایان نامه دوره کارشناسی ارشد است.

صفحه ۳۲-۱

۱. کارشناسی ارشد روابط بین‌الملل دانشگاه رازی (f.bahramipoor73@gmail.com)

۲. استادیار روابط بین‌الملل گروه علوم سیاسی دانشگاه رازی (نویسنده مسئول: gh.ahmadian46@gmail.com)

۳. استادیار روابط بین‌الملل گروه علوم سیاسی دانشگاه رازی (f.rostami1361@gmail.com)

مقدمه

در دوران جنگ سرد هویت تابع ملاحظات سیاسی - ایدئولوژیک دو بلوک قدرت بود و یک عامل مستقل محسوب نمی‌شد. پس از جنگ سرد هویت از سلطه ملاحظات سیاسی - ایدئولوژیک خارج شد و به یک عامل مستقل تبدیل شد که یکی از آثار آن رشد رقابت‌ها و منازعات بین‌اھویتی است. کشورهای منطقه خاورمیانه در دوره جنگ سرد زیر چتر یکی از دو بلوک قدرت آمریکا و شوروی قرار داشتند از این‌رو نمی‌توانستند هویت خود را جدای از سیاست‌های قدرت‌ها مطرح کنند. بعد از جنگ سرد، بسیاری امیدوار بودند که هژمونی غرب، جهان را به سوی دموکراسی و چندجانبه‌گرایی هدایت خواهد کرد و تئوری پایان تاریخ فوکویاما در همین راستا مطرح شد که نقطه‌ای بر پایان رقابت‌های ژئوپلیتیکی باشد؛ اما همکاری غرب با کشورهای اقتدارگرای منطقه خاورمیانه به ویژه عربستان و مقابله با ایران به عنوان تنها کشوری که الگوی حداقلی از دموکراسی را پیاده کرده بود این ایده را از بین برد؛ از این‌رو فضای رقابت بین کشورهای این منطقه برای افزایش قدرت و نفوذ و البته افزایش امنیت فراهم و هویت به عاملی منازعه‌آمیز تبدیل شد و هریک از کشورهای منطقه سعی می‌کردند هویت خود را بر دیگری غالب کنند که نتیجه آن شکل‌گیری منازعات بین‌اھویتی در خاورمیانه بود؛ نمونه‌های این مسئله منازعه هویتی شیعه - تکفیری، شیعه - سنی، سنی - تکفیری، کرد - ترک و جنگ‌های هویتی داخلی همانند تحولات عراق، یمن، سوریه، بحرین و... است. به عبارتی پس از جنگ سرد هویت به عنوان مفهوم اصلی اثرگذار بر معادله امنیت منطقه‌ای خاورمیانه تلقی می‌شود و گروه‌های هویت‌گرا به عنوان اصلی‌ترین بازیگران امنیت منطقه‌ای در خاورمیانه ایفای نقش می‌کنند. در حال حاضر خاورمیانه شاهد منازعات نامتقارن است که مبتنی بر قدرت نابرابر بازیگران است. در این شرایط کنشگران هویت‌گرا از انگیزه و ابتکار عملیاتی برای مقابله با تهدیدات شکل‌گرفته از سوی قدرت‌های بزرگ و بازیگران مؤثر منطقه‌ای برخوردار خواهند بود. این امر فرآیند رقابت و منازعه در خاورمیانه را پیچیده‌تر می‌سازد. از سویی الگوی کنش بازیگران با یکدیگر متفاوت است به همین دلیل است که جنگ‌های جدید ماهیت غیرقابل پیش‌بینی خواهند داشت و از شکل کلاسیک آن خارج شده است و هر روز بر دامنه این منازعات افزوده می‌شود. تاکنون دلایل مختلفی برای تشدید منازعات خاورمیانه بیان شده است؛ عده‌ای حضور و سیاست‌های قدرت‌های بزرگ را عامل تشدید منازعات می‌دانند، عده‌ای دیگر ابهام در قطب‌بندی سیستم بین‌الملل و آنارشی حاکم بر آن را که به خاورمیانه

نیز تسری کرده است را بررسی می‌کنند، عده‌ای دیگر نیز ساختار شکننده دولت-ملت‌های منطقه و رقابت کشورهای منطقه را عامل تشدید این منازعات می‌دانند. بر اساس بیان مسئله فوق این سؤال اساسی مطرح می‌شود که علت اصلی رشد منازعات بین‌هویتی در خاورمیانه پس از جنگ سرد چیست؟

الف - پیشینه پژوهش

درباره موضوع مذکور تاکنون پژوهش جدی صورت نگرفته است و عمدتاً در تحلیل منازعات بین‌هویتی خاورمیانه، شبکه‌های اجتماعی چندان مورد توجه قرار نمی‌گیرند. برخی از مهم‌ترین منابع در این زمینه مورد اشاره قرار می‌گیرد:

آقایی و همکاران (۱۳۹۱) در مقاله «واکاوی نقش اینترنت و رسانه‌های اجتماعی جدید در تحولات منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا (اطلاع‌رسانی، سازمان‌دهی و گسترش سریع تحولات)»، به تأثیر اینترنت و شبکه‌های اجتماعی چون فیس‌بوک و توییتر در گسترش تحولات ۲۰۱۱ به ویژه مصر و تونس می‌پردازد. عباس زاده (۱۳۹۳) در مقاله «نقش اینترنت و شبکه‌های اجتماعی در انقلاب‌های خاورمیانه و شمال آفریقا؛ نظریه و عمل»، بیان می‌کند که درباره نقش شبکه‌های اجتماعی در تحولات ۲۰۱۱ دو دیدگاه وجود دارد: یک دیدگاه نقش افراطی برای آن قائل است به گونه‌ای که از این تحولات به «انقلاب فیس‌بوک» و «انقلاب توییتر» یاد می‌کند، دیدگاه دیگر نقش شبکه‌های اجتماعی در تحولات را نادیده می‌گیرد. نویسندگان در این مقاله نگاه بینابین را اتخاذ می‌کنند یعنی معتقد است تکنولوژی نمی‌تواند تغییرات سیاسی به وجود آورد اما می‌تواند برای بازیگران سیاسی محدودیت ایجاد کند و در واقع کارکردی دوگانه برای شبکه‌های اجتماعی قائل است که معترضان و سیاستمداران می‌توانند برای پیشبرد اهداف خود از آن استفاده کنند. قاسمی و شجاع (۱۳۹۶) در مقاله «بررسی مقایسه‌ای در راهبرد رسانه‌های گروه‌های القاعده و داعش»، در چارچوب راهبرد رسانه‌ای بیان می‌دارد که گروه‌های القاعده و داعش بیش از هر گروه تروریستی دیگر در رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی فعال بوده‌اند و از این فضا برای پیشبرد اهداف خود استفاده می‌کنند. در این مقاله به اشتراکات و تفاوت‌های القاعده و داعش در زمینه استفاده از رسانه‌های اجتماعی پرداخته می‌شود. نجات‌پور و همکاران (۱۳۹۳) در مقاله «پدیده داعش و شگردهای رسانه‌ای»، به بررسی اهمیت رسانه‌ها و وسایل ارتباطاتی در عصر حاضر می‌پردازند و سپس با بیان ارتباط بین رسانه و سیاست، شگردهای داعش در

فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی را مورد توجه قرار می‌دهد. به اعتقاد آن‌ها داعش سه جریان را در این شبکه‌ها در پیش گرفته است: اول؛ انتشارات فیلم‌ها و عکس‌های خشونت‌آمیز از اقدامات خود برای ایجاد ترس در بین مردم، دوم؛ انتشار پیشروی‌های و فتوحات خود برای باخبر کردن دیگران از اقدامات خود و سوم؛ انتشار تصاویر و فیلم‌های انسان‌دوستانه و انتشار افکار و هویت خود. به اعتقاد نویسندگان تویتر بیشتر مورد توجه داعش است. چنانکه می‌بینیم هیچ‌یک از پژوهش‌ها به نقش شبکه‌های اجتماعی در تشدید منازعات بین‌اهیتی خاورمیانه اشاره نکرده‌اند. پژوهش حاضر با استفاده از چارچوب نظری ساخت اجتماعی تکنولوژی که جنبه نوآوری این پژوهش است به بررسی تشدید منازعات بین‌اهیتی در خاورمیانه می‌پردازد.

ب- چارچوب نظری: ساخت اجتماعی تکنولوژی

در حوزه تکنولوژی و شبکه‌های اجتماعی مجازی نظریات متفاوتی مطرح شده است که یکی از آن‌ها ساخت اجتماعی تکنولوژی است. این رویکرد تأکید دارد که تکنولوژی به صورت خطی و خارج از روابط اجتماعی شکل نگرفته است. این رویکرد بر آن است که فهم ما از توسعه تکنولوژیک باید فرآیندی که در بسترهای تاریخی و اجتماعی خاص اتفاق می‌افتند را به رسمیت بشناسد. نتیجه این است که توسعه فناورانه به عنوان یک فرآیند غیرخطی فهمیده می‌شود. در توسعه مصنوعات تکنولوژیک، چندین انشعاب در مسیر ایجاد می‌شود و انتخاب مسیر، محصول منطق تکنیکی ذاتی نیست. در عوض این مسئله نتیجه تصمیمات سیاسی و منازعه بر سر شکل شیء و به تبع آن، شکل جهان اجتماعی است؛ بنابراین تکنولوژی به عنوان عنصر درون‌زاد سیستم بین‌الملل و جنبه کلیدی و اساسی تغییرات سیستمیک فهمیده می‌شود. همچنین در رابطه‌ی بین اینترنت و فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطاتی، این رویکرد بر این نکته مهم تأکید دارد که ساختار تکنولوژی به خودی خود دارای اهمیت اساسی در قادرسازی یا محدود کردن انواع خاصی از فعالیت‌های اجتماعی است. این امر تمرکز ما را به ورای سطح محتوا، ورای آزمایش تأثیر فیس‌بوک و تویتر بر حوادث سیاسی، به سوی برجسته کردن موقعیت‌های تکنولوژیک^۱ که به این برنامه‌ها اجازه تأثیرگذاری می‌دهد، سوق می‌دهد. کار در روابط بین‌الملل و مطالعات اینترنت به طور مؤثری بر ساخت تکنولوژی و نیز تأثیر متعاقبی که این اشیاء بر کاربران می‌گذارد، تأکید می‌کند؛ بنابراین این رویکرد توجه ما را نسبت به چگونگی

.....
1 . Technological Conditions

شکل‌گیری عمل اجتماعی توسط اشیاء تکنولوژیک و مفهوم‌سازی تکنولوژی همانند نهادهای اجتماعی که به طور معمول درک می‌شوند، جلب می‌کند. با این حال، علی‌رغم این توانایی‌ها، رهیافت‌های تحت نفوذ این رویکرد در مطالعات بین‌الملل و اینترنت در زمان‌هایی ماهیت کاملاً اجتماعی اشیاء تکنولوژیک و توسعه و بازتولید آن‌ها را انکار کرده‌اند. در طیف میانه قرار گرفتن ما را قادر می‌سازد تا تکنولوژی را به عنوان یک تشکیل اجتماعی در نظر بگیریم در حالی که به نوبه‌ی خود توسط جامعه ایجاد شده است و به ما اجازه می‌دهد تا از جبرگرایی تکنولوژی و رهیافت‌های سازه‌انگار اجتماعی اجتناب کنیم (McCarthy, 2015: 34-35). سازه‌انگاران معتقدند که تکنولوژی یک ابزار است که عمدتاً تحت کنترل انسانی است و می‌تواند برای هر دو هدف مثبت و منفی استفاده شود. این‌ها بر این باورند که تغییرات اجتماعی بستگی به شرایط اجتماعی و آرمان‌های انسانی دارد. سازه‌انگاری، رشد تکنولوژی را به عنوان فرآیندی تکاملی و نه یک فرآیند انقلابی و جهشی در نظر می‌گیرند (Surry & Farquhar, 1997: 6-7) در واقع در دیدگاه ساخت اجتماعی فناوری این اعتقاد وجود دارد که عمل انسان به تکنولوژی شکل می‌دهد؛ اما در تئوری جبرگرایی عکس این قضیه وجود دارد و معتقدند فناوری عمل انسان را تعیین می‌کند. از نظر ساخت اجتماعی تکنولوژی، تکنولوژی محصول عوامل اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی است یعنی محیطی که در آن قرار دارد. آن‌ها معتقدند بدون درک از بستر اجتماعی، یک تکنولوژی را نمی‌توان درک کرد (Yousefikhah, 2017: 33). مانوئل کاستلز^۱ نظریه‌پرداز مطرح این حوزه اصطلاح «جامعه شبکه‌ای^۲» را برای توصیف عصر حاضر به کار می‌برد. جوامع مختلف تحت تأثیر تحولات بسیار عظیم علمی - تکنولوژیک به سمت جامعه اطلاعاتی یا جامعه شبکه‌ای در حال حرکت‌اند. در جامعه شبکه‌ای، جوامع با چالش‌هایی چون نابرابری اجتماعی، هویت‌های جدید، تمایزپذیری و شالوده‌شکنی نهادهایی نظیر دولت و فرصت‌هایی چون نقش اینترنت و شبکه‌های اجتماعی در پژوهش، خلاقیت، تعامل و همزیستی جهانی، شکل‌گیری هویت سیال و... روبرو شده‌اند. به نظر می‌رسد به علت وجود این چالش‌ها انسجام اجتماعی و هویتی در جامعه اطلاعاتی و به خصوص در کشورهای در حال توسعه متزلزل شده است (معمار و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۵۶). با ورود تکنولوژی‌های اجتماعی به خاورمیانه به ویژه رشد شبکه‌های اجتماعی و قرار گرفتن آن به‌عنوان یک بازیگر و متغیر مستقل در کنار سایر بازیگران و متغیرها ما

1 . Manuel Castells
2 . Network Society

شاهد بازتولید بحران‌های هویتی منطقه هستیم. با توجه به اینکه منطقه خاورمیانه یک منطقه متنوع به لحاظ قومی و هویتی است که اغلب انسجام بلندمدتی در بین آن‌ها نیست، هر یک از اقوام، مذاهب و هویت‌ها سعی می‌کنند با امکانات در دسترس منافع و خواسته‌های خود را برآورده سازند. منافع و خواسته‌هایی که در تعارض با یکدیگر به سر می‌برند. از این رو هر یک از آن‌ها درصددند تا با استفاده از شبکه‌های اجتماعی اول از هویت خود دفاع کنند و دوم سایر هویت‌ها را متهم به زیاده‌خواهی و ظلم طلبی کنند که این اقدام منازعات بین‌هویتی در خاورمیانه را تشدید می‌سازد. از آنجا که فرآیند توسعه در منطقه به کندی پیش می‌رود و گاه متوقف می‌شود، منازعات هویتی همچنان در طولانی مدت وجود دارد و شبکه‌های اجتماعی نیز در بازتولید آن نقش مؤثری را ایفا می‌کنند.

پ- منازعات بین‌هویتی خاورمیانه

در خاورمیانه چهار منازعه اصلی بین‌هویتی وجود دارد: اول؛ منازعه شیعه- سنی است. پس از انقلاب اسلامی تاکنون، دولت‌های سنی عرب منطقه نگران آن هستند که ایران به دنبال دست‌کاری جمعیت شیعی، اغلب به عنوان ستون پنجم، در سراسر غرب آسیا است. این نگرانی در سال ۲۰۰۴ از سوی ملک عبدالله پادشاه اردن به «هلال شیعی» تفسیر شد و پس از آن در مواضع اعلامی عربستان مبنی بر «تحویل عراق به ایران» از سوی آمریکا و همچنین مواضع مصر درباره وفاداری شیعیان ساکن منطقه به ایران تا کشور خود تداوم یافت. این حاکی از هراس رهبران محافظه‌کار سنی جهان عرب از به هم خوردن موازنه هویت در سطوح داخلی و منطقه‌ای دارد. برابری نسبی قدرت، محظورات امنیتی و متقارن بودن حوزه‌های نفوذ ایران و عربستان باعث شده تا بدون مداخله و جنگ مستقیم با یکدیگر، به جنگ‌های نیابتی روی آورند (حق‌شناس و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۷-۱۳).

دوم؛ منازعه کرد- ترک است. سیاست جمهوری ترکیه نسبت به کردها، توسط مصطفی کمال آتاتورک، بنیان‌گذار ناسیونالیسم ترکیه نوین، ترسیم شد و توسط جانشینان وی همچنان دنبال شده است. عصمت اینونو، نخست‌وزیر ترکیه، اظهار کرد: «تنها ملت ترک، حق ادعای حقوق ملی و قومی را در این کشور دارد و هیچ عنصر دیگری از چنین حقی برخوردار نیست» (انتصار، ۲۰۱۰: ۱۶۵). مناطق کردی سوریه که با مناطق کردی ترکیه هم‌مرز هستند تأثیر قابل‌توجهی بر یکدیگر دارند و بسیاری از آن‌ها مرز بین دو کشور را بی‌اهمیت می‌دانند. از این رو فعالیت‌های شدید کردهای سوریه بسیار برای ترکیه تعیین‌کننده و حائز اهمیت است (Gunes & Lawe, 2015: 8). جالب است که اسلام

برای آن‌ها کارکرد متضاد دارد. کردها برای ارتقاء حقوق سیاسی و فرهنگی خود از اسلام استفاده می‌کنند و ترک‌ها برای رد خواسته کردها از اسلام بهره می‌گیرند که این امر تنش بین آن‌ها را افزایش داده است (Sarigil & Fazlioglu, 2013: 552).

سوم؛ منازعه شیعه- تکفیری است. اتهام وهابیت علیه شیعه عبارت‌اند از: نزدیک کردن مقام ائمه به خداوند، تحریف قرآن و جعل آیه ولایت، غضب ولایت از خلفا، مذموم بودن صیغه، اعتقاد به تقیه و عدم اعتماد به آن‌ها. برخی از انگیزه‌های اصلی حمله شیعیان به وهابیت نیز عبارت‌اند از: ۱. مقایسه وهابیت با خوارج که موجب فتنه در میان مسلمانان شده است، ۲. وهابیت بازگشت به عقب است یعنی زندگی قبل از اسلام، ۳. وهابیت عامل عوامل امپریالیسم غربی است (Bar, 2005: 92-94).

چهارم منازعه سنی- تکفیری است. جریان‌های سلفی را با توجه به رفتار، افکار و رویکردهای سیاسی می‌توان به سه دسته جریان متمایز در سطح جهان عرب تقسیم کرد که شامل سلفی‌های سنتی، سلفی‌های جهادی و سلفی‌های علمی می‌شوند. سلفی‌های سنتی در دستگاه حاکمه عربستان سعودی و علمای وهابی این کشور و شبکه‌ها و جریان‌های وابسته به آن حضور دارند، اما جریان سلفی‌های جهادی در گروه‌ها و شبکه‌هایی مانند القاعده و جریان‌های وابسته به آن متمرکز هستند و سلفی‌های علمی که بیشتر بر متون و نصوص سنت تأکید دارند و عملیات مسلحانه و خشونت‌بار را قبول ندارند، در کشورهایمانند بحرین و کویت فعالیت دارند (واعظی، ۱۳۹۰: ۳۷۴-۳۷۳). مفهوم هویت مقاومت در جهان‌بینی جریان‌های سلفی جهادی و تعریف هویتی خاص که این جریان‌ها ارائه می‌دهند حتی منجر به تکفیر و نپذیرفتن افکار و عقاید بسیاری از گروه‌های اهل تسنن نیز شده است. در همین راستا، گروه‌های جهادی مشروعیت همه مراکز فقهی و علمی اهل سنت را زیر سؤال برده و آن‌ها را طرد می‌کنند (علیزاده موسوی، ۱۳۹۴: ۱۸-۱۲).

ت- رهیافت‌های متعارض در فهم منازعات بین‌هویتی خاورمیانه

۱- رویکردهای ساختارگرا

نو واقع‌گرایی در اواخر دهه ۱۹۷۰ شکل گرفت و مهم‌ترین نظریه‌پرداز آن کنت والتز است. از نظر وی نظام بین‌الملل سه خصیصه بارز دارد: اول، آنارشی و نبود اقتدار مرکزی دوم، توزیع توانمندی‌ها و سوم، شباهت کارکردی دولت‌ها بر اثر فشار ساختار نظام بین‌الملل (قوام، ۱۳۹۲: ۸۹-۸۴). نتیجه آنارشی در نظام بین‌الملل، بی‌اعتمادی بازیگران نسبت به یکدیگر و رفتن به سمت خودپداری و

در نتیجه شکل‌گیری معمای امنیتی است (Vsevolod, 2011: 596). پس از فروپاشی شوروی و سیستم دوقطبی، نظام بین‌الملل با دو مسئله مهم روبرو بود یعنی ابهام قطبیت (توزیع توانمندی‌ها) و رقابت قدرت‌های بزرگ با یکدیگر (آناشری). خاورمیانه نیز به عنوان مهم‌ترین منطقه ژئوپلیتیک جهان از این تحولات تأثیر پذیرفت. با فروپاشی سیستم دو قطبی جنگ سرد، سیستم بین‌الملل جدید با نوعی ابهام در خصوص ماهیت سیستم و چگونگی توزیع قدرت یا قطبیت، روبرو شد؛ این عدم شفافیت و ابهام در قطبیت ساختار، سیستم بین‌الملل خصوصاً خاورمیانه را آرام آرام وارد موجی از بی‌ثباتی‌ها و بحران‌های متعدد کرد. به گونه‌ای که امروز ما شاهدیم، ساختار و سیستم منطقه‌ای خاورمیانه فروریخته است و بیشتر منطقه خاورمیانه دچار سونامی بحران‌هایی از جمله؛ منازعات بین‌دولتی، منازعات بین‌هویت‌ی و منازعات دولت‌ها و گروه‌های غیردولتی شده است (عبداللهی، ۱۳۹۶: ۳۱). امروزه منافع ایالات متحده در خاورمیانه می‌تواند به پنج حوزه تقسیم شود: تضمین جریان آزاد نفت، جلوگیری از گسترش سلاح‌های هسته‌ای، مبارزه با تروریسم، حفظ امنیت اسرائیل و ترویج دموکراسی. ایالات متحده طیفی از روابط امنیتی را در خاورمیانه حفظ می‌کند شامل توافقنامه‌های همکاری‌های دفاعی، تجهیزات و سلاح‌های نظامی و غیرنظامی و... که این روابط با اسرائیل، عربستان و مصر بسیار گسترده است؛ اما ایران می‌تواند موانعی را برای آمریکا در منطقه ایجاد کند از جمله، دسترسی به نفت، مبارزه با تروریسم (از دیدگاه ایالات متحده)، گسترش سلاح‌های هسته‌ای و حفاظت از امنیت اسرائیل. این در حالی است که پس از جنگ سرد پای سایر قدرت‌های بزرگ به نوعی در منطقه باز شد و در واقع خاورمیانه مدت‌هاست که منبع قدرت برای قدرت‌های بزرگ است. بازیگری بازیگرانی چون انگلیس، چین، روسیه و... منافع و جایگاه ایالات متحده در منطقه را تضعیف کرده است. اهداف چین در منطقه عمدتاً اقتصادی و مربوط به مسائل انرژی است اما منافع و اهداف روسیه عمدتاً سیاسی و مقابله با آمریکا است که عملکرد آن‌ها در سوریه نشان از این تقابل دارد. این امر نه تنها باعث تقابل قدرت‌ها در سطح بین‌الملل می‌شود بلکه به تشدید بحران‌های خاورمیانه از جمله تروریسم، اقتدارگرایی و درگیری‌های هویتی - قومی منجر می‌شود. عملکرد روسیه در بحران سوریه و حمایت از دولت اسد به تشدید اختلاف شیعه و سنی دامن می‌زند (Byman & Bjerg Moller, 2016: 1-2 & 24-28). از این رو نظریات ساختارگرا اعتقاد دارند ساختار نظام بین‌الملل و رقابت قدرت‌های بزرگ به منازعات هویتی خاورمیانه منجر شده است.

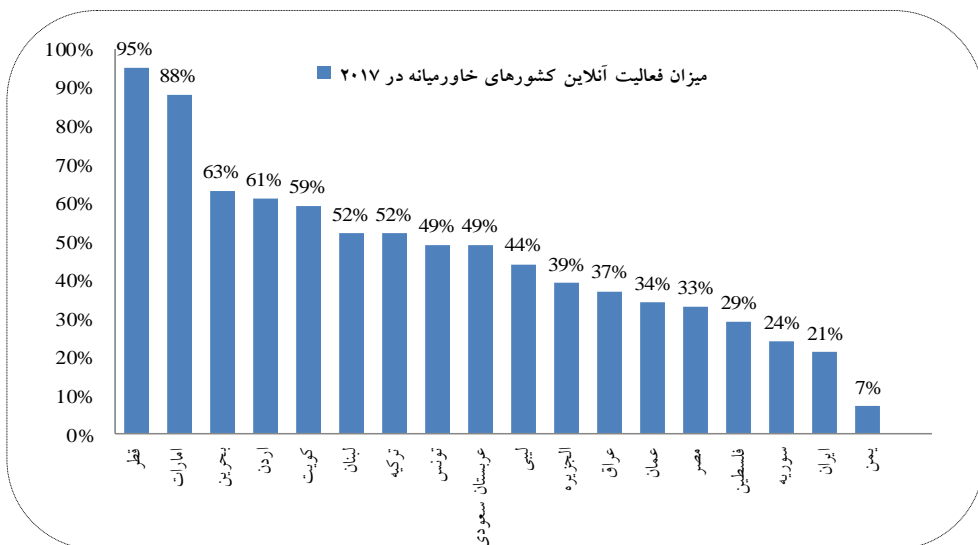
۲- رویکردهای کارگزار محور

در خاورمیانه دو مسئله نسبت به دولت‌های آن بسیار واضح است؛ اول ضعف و ساختگی بودن دولت‌ها و دوم منازعات بین‌دولتی در منطقه است که باعث بازتولید منازعات در خاورمیانه شده است. خیزش‌های هویتی در خاورمیانه پس از جنگ سرد، به صورت مشخصی ساخت دولت‌های شکننده این منطقه را به چالش می‌کشند و نقشی کلیدی در بدل ساختن این دولت‌ها به دولت‌های شکست‌خورده ایفا می‌کنند. از سوی دیگر ضعف ساختاری دولت و نیرومندی هویت فراملی و فراملی در منطقه، نفوذپذیری بالای اکثریت دولت-ملت‌های لوزان منطقه خاورمیانه در مقابل ملاحظات خارجی است. در چنین شرایطی شاهد شکل‌گیری پیوندی میان نیروهای هویت‌بنیاد فراملی و فراملی با قدرت‌های خارجی هستیم که نتیجه آن تشدید بیشتر بحران دولت-ملت در خاورمیانه است. نتیجه فرآیند خیزش دوباره هویت‌ها، شکل‌گیری نیروها و بازیگران نیرومندی در خاورمیانه است که به صورت آشکاری دولت-ملت‌های شکننده مستقر و نظم منطقه‌ای شکل گرفته از این واحدها را به چالش می‌کشید. لذا ظهور بحران‌های هویتی ناشی از قدرت‌یابی گروه‌های تکفیری و سلفی در سال‌های اخیر را می‌توان انعکاس بازتولید شکاف‌های تاریخی و ایدئولوژیک نهفته در ساخت اجتماعی خاورمیانه دانست. در سال‌های اخیر بسط و گسترش فعالیت گروه‌های بنیادگرایی چون القاعده و شکل افراطی‌تر آن یعنی داعش در یمن، عراق، سوریه و لیبی تأثیری مشخص در تضعیف حاکمیت دولتی و ورود این کشورها در عرصه جنگ‌های داخلی فرقه‌ای داشته است. در این بین احیای شیعه و نقش‌یابی مؤثر گروه‌های شیعی به ویژه در کشورهای دارای حکومت‌های تحت کنترل گرایش‌های فرقه‌گرایانه سنی که تمایل به پذیرش واقعیت شیعه ندارند نیز نیروهای شیعه در جهت نوعی گرایش ضدسیستم سوق داده است که نتیجه آن تضعیف ساختار دولت-ملت در این جوامع است (کاظمی، ۱۳۹۶: ۱۵۳-۱۴۸ و ۱۶۶). از جمله بازیگرانی که باید در سیاست منطقه‌ای در نظر گرفته شوند اقلیت‌های قومی و مذهبی هستند که اگر به خوبی سازمان یابند، می‌توانند در کشورهای با حکومت ضعیف و سایر دولت‌ها بسیار تأثیرگذار باشند. در واقع نفوذ آن‌ها به کشورهای که در آن زندگی می‌کنند، نیست بلکه می‌توانند از طریق دنبال کردن متحدان خود بر سیاست منطقه تأثیر بگذارند مانند تأثیر شیعیان ایران بر شیعیان لبنان یا تلاش کردستان برای تشکیل یک دولت مستقل (Sinkaya, 2016: 28-27). تهران به دقت شبکه‌ای از متحدان منطقه‌ای دولتی و غیردولتی را در عراق، لبنان (حزب‌الله)، سوریه و یمن تشکیل داده است. این کشور حتی توانسته است روابط خود را

با ترکیه و قطر حفظ و عمیق‌تر کند (Barnes & et al, 2018). تا قبل از بهار عربی، ترکیه و عربستان سعودی روابط نسبتاً خوبی با یکدیگر داشتند اما وقوع قیام‌های عربی، مسئله سوریه، تحولات مصر، مسئله ایران و... در سقوط روابط سیاسی دو کشور نقش داشت. اختلاف منافع آن‌ها و تلاش برای گسترش نفوذ منطقه‌ای توسط هر یک از آن‌ها، مانع همکاری جدی آن‌ها می‌شود (Ellithy, 2015: 115 & 121). از اواسط سال ۲۰۰۰ تاکنون مبارزه ژئوپلیتیک فرقه‌ای و مذهبی گوناگونی بین نیروهای تحت رهبری عربستان و ایران در عراق، سوریه و لبنان به عنوان ویژگی بارز منطقه ظاهر شد و جایگزین مبارزات عرب‌ها و اسرائیل شد (Kamel, 2017: 67 & 101-102).

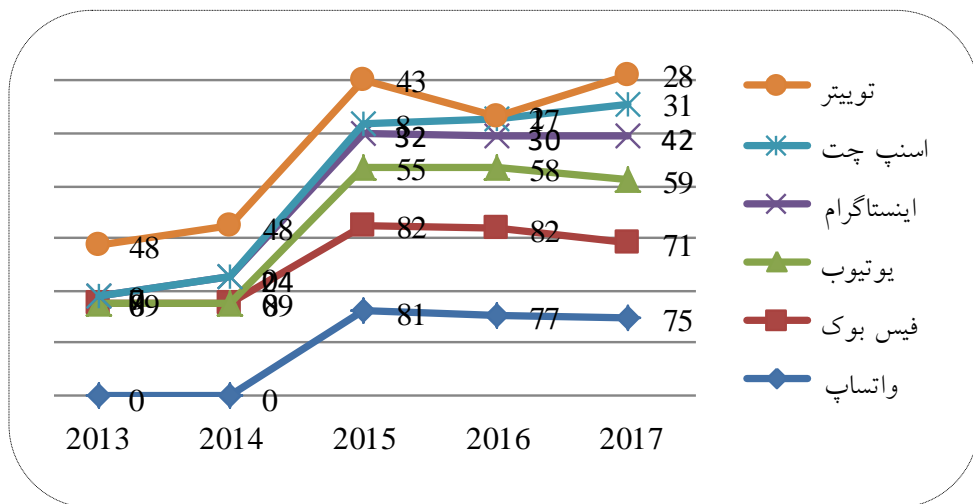
ث- تحلیل منازعات خاورمیانه در پرتو ساخت اجتماعی تکنولوژی

متغیرهایی که دو رویکرد ساختارگرا و کارگزار محور از آن غافل مانده‌اند، بررسی نقش تکنولوژی‌های اجتماعی جدید در تشدید منازعات بین‌اھویتی است. در واقع منازعات خاورمیانه امروزه چنان پیچیده و درهم‌تنیده شده است که نمی‌توان تنها بر اساس یک متغیر دولت یا ساختار بین‌الملل آن را تبیین کرد و باید مؤلفه‌هایی چون هویت، ساختار فرهنگی، دولت، تکنولوژی، سیستم بین‌الملل و... در کنار یکدیگر مورد توجه قرار گیرند که نظریه ساخت اجتماعی تکنولوژی با در نظر گرفتن این سطوح درصدد تحلیل منازعات بین‌اھویتی خاورمیانه است.

نمودار ۱- میزان فعالیت آنلاین کشورهای خاورمیانه در ۲۰۱۷

(Source: Radcliffe & et al, 2018: 4 & 8)

نمودار ۲- میزان استفاده از شبکه‌های مختلف در خاورمیانه

(Source: Radcliffe & et al, 2018: 4 & 8)

۱- ساخت اجتماعی تکنولوژی و منازعه کرد- ترک

دولت ترکیه و مردم ترک از شبکه‌های اجتماعی به عنوان کنترل و مدیریت جامعه استفاده می‌کنند تا قدرت آن‌ها همچنان حفظ شود اما کردها از این شبکه‌ها برای تقویت هویت کردی در مقابل ترک‌ها و همچنین استفاده و احیاء زبان کردی استفاده می‌کنند. کردهای دور از وطن با بهره‌گیری از فضای دیجیتال از طریق فیلم، پیام، موسیقی و... به تقویت فرهنگ، ادبیات و تاریخ خود پرداختند. بیشتر کاربران ترکیه از فیس‌بوک و توئیتر برای ارتباطات سیاسی و فرهنگی خود استفاده می‌کنند. قانون ترکیه، پلیس و فناوری اطلاعاتی سبب افزایش کنترل دولت و شکل‌گیری و رشد اقتدارگرایی تکنولوژی شده است. آن‌ها با انتشار مطالب دلخواه کردها را محکوم به خشونت و تروریسم می‌کنند و به دنبال تضعیف هویت آن‌ها هستند. در ترکیه کاربران می‌توانند از فناوری‌های اطلاعاتی برای کارهایی که معمولاً نمی‌توانند در زندگی معمولی خود انجام دهند استفاده کنند. با ایفای نقش گسترده رسانه‌های جدید در گسترش انقلاب‌های منطقه، کردهای ترکیه اعتقاد بیشتری به تکنولوژی‌های ارتباطی جدید برای سازمان‌دهی نیروها و اقدام جمعی علیه قدرت دولت اقتدارگرای ترکیه پیدا کردند. آن‌ها علاوه بر مطرح کردن نگرانی‌ها و خواسته‌های خود به تولید گفتمان‌هایی برای تغییر چشم‌انداز سیاسی و اجتماعی می‌پردازند. برای مثال درحالی‌که اعتصاب غذای کردها در رسانه‌های

ترکیه منعکس نشد، برخی از کاربران کرد در فیس‌بوک و توئیتر صفحاتی باز کردند که مهم‌ترین آن اتکیلیرن پوستاسی^۱ است و به انتشار اخبار آن اقدام کردند که سبب جلب حمایت بسیاری از کاربران این فضا شد و این شبکه در مدت کوتاهی به یکی از محبوب‌ترین شبکه‌های خبری تبدیل شد. گروهی به نام Kurd2.0 در فیس‌بوک و توئیتر که برای کاربران کرد ایجاد شده است و در آن سعی می‌کنند نشان دهند کردها قوم بزرگی هستند اما در حال حاضر در تنگنا و سرکوب توسط دولت مرکزی به سر می‌برند و برای مقابله با این وضعیت باید وارد یک مقاومت واقعی شد (بسیج اجتماعی). در واقع آن‌ها به دنبال ایجاد یک تصورات اجتماعی با ذهنیت سیاسی و گفتمان جدید با زبان خود هستند. آن‌ها همچنین ترک را به عنوان یک ویروس و بیماری معرفی می‌کنند که باید با آن مقابله کرد. شبکه‌های اجتماعی در ترکیه منجر به این شده است که هویت‌های سیاسی ثابت، بی‌ثبات شوند و اکنون شاهد شکل‌گیری گفتمان‌های در قالب ترک/کرد، تروریست/صلح‌طلب، ترکیه مدرن/کردهای سنتی و... هستیم (Celik,2015: 32-52).

جدول ۱- آمار رسانه‌های اجتماعی ترکیه تا ۲۰۱۸

فیس‌بوک	٪۵۲/۰۶
یوتیوب	٪۱۳/۶
پین ترست	٪۱۳/۳۳
توئیتر	٪۱۲/۶۶
اینستاگرام	٪۵/۲
وبلاگ	٪۱/۲۲

(Source: <https://gs.statcounter.com>,2019)

حدود ۳۵ میلیون نفر از جمعیت ترکیه در فیس‌بوک حضور دارند، ۶ میلیون آن‌ها نیز در توئیتر هستند و مهم‌ترین عامل در گسترش تظاهرات پارک گزی نیز همین فضای مجازی بود تا جایی که دولت اردوغان به فیلتر این شبکه‌ها اقدام کرد (<https://fa.shafaqna.com>) (شفقنا، ۱۳۹۷). در انتخابات ۲۰۱۸ ترکیه نیز صلاح‌الدین دمیرتاش که در زندان به سر می‌برد به عنوان نماینده کردها در انتخابات ریاست جمهوری شرکت کرد، از طریق شبکه‌های اجتماعی با کردهای ترکیه ارتباط برقرار کرد و به سازمان‌دهی آن‌ها پرداخت تا اجماعی علیه اردوغان تشکیل دهند. دولت وضعیت فوق‌العاده

1 . Otekierin Postasi

اعلام کرد و حضور سنگین نیروهای امنیتی مانعی برای رأی‌دهندگان کرد بود، از حضور ناظران بین‌المللی در مناطق کردنشین جلوگیری به عمل آمد، رهبران کرد ترکیه از فعالیت انداخته شده بودند، دولت ترکیه علاوه بر صلاح‌الدین دمیرتاش، ۱۲ نماینده حزب کردی را به زندان انداخته و کنترل ۸۲ شهرداری در مناطق کردنشین را به دست گرفت، دولت همچنین ۵۰۰۰ فعال کرد را در مناطق کردنشین بازداشت کرد. این در حالی است چنانکه گفته شد در گذشته کردها هویت خود را پنهان می‌کردند اما با گسترش شبکه‌های اجتماعی، فعالیت سیاسی - اجتماعی آن‌ها نیز رشد یافت (فیلیپس، ۱۳۹۷). به‌طور کلی می‌توان گفت که کردهای ترکیه به دلیل سال‌ها سرکوب توسط دولت ترکیه اکنون به شبکه‌های اجتماعی به عنوان یک فرصت برای احیای هویت پنهان‌شده خود می‌نگرند از این‌رو از یک‌سو به ارتباط‌گیری با دیاسپورای کرد و سایر کردهای منطقه اقدام کردند و از سوی دیگر فعالیت‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خود را از طریق این شبکه‌ها برنامه‌ریزی و سازمان‌دهی می‌کنند.

مدل مفهومی ۱: ساخت اجتماعی تکنولوژی و منازعه کرد-ترک

(منبع: نگارندگان)

۲- ساخت اجتماعی تکنولوژی و منازعه شیعه- تکفیری

در جهان عرب فیس‌بوک حدود ۴۵/۱۹۴/۴۵۲ کاربر و در توئیتر ۲/۰۹۹/۷۰۶ کاربر دارد. رسانه‌های اجتماعی منبع اطلاعاتی مذهبی و سیاسی برای بسیاری از مردم در جهان اسلام است و تأثیر قابل توجهی بر آگاهی آن‌ها داشته است (Harvey, 2014: 736-737). منازعه شیعه و تکفیری در شبکه‌های اجتماعی به‌ویژه در چند سال اخیر جزء حساس‌ترین و تنش‌آمیزترین منازعات منطقه بوده است که هر روز بر دامنه آن افزوده می‌شود. از اهداف اصلی داعش در شبکه‌های اجتماعی تخریب و زیر سؤال بردن اعتقادات و باورهای شیعه و اشاعه تفکر کشتن شیعیان است و حتی از طریق این شبکه‌های اجتماعی به سازمان‌دهی عملیات‌های فراوانی علیه شیعیان در ایران و سایر کشورهای دارای اقلیت شیعه اقدام کرده‌اند. از سوی دیگر شیعیان نیز برای تضعیف ایدئولوژی داعش سعی می‌کنند ابعاد مختلف این تفکر را در شبکه‌های اجتماعی منتشر کنند و به مقابله با آن‌ها اقدام نمایند. این منازعه کماکان جزء چالشی‌ترین منازعات در رسانه‌های اجتماعی باقی خواهد ماند.

کوکبرن بیان می‌کند که «گروه موسوم به کشور اسلامی عراق و سوریه در یک سال اخیر به قدرتمندترین گروه تروریستی در عراق و سوریه تبدیل شده که یک دلیل آن جمع‌آوری عواملان انتحاری و جنگجویان معارض از طریق شبکه‌های اجتماعی است. شبکه‌های ماهواره‌ای تلویزیونی، اینترنت، یوتیوب، توئیتر و... که عمدتاً از پشتیبانی مالی شیوخ عرب برخوردارند، در مرکز جنگ‌های فرقه‌ای در جهان اسلام خصوصاً در مناطقی که شیعیان در اقلیت هستند، مثل لیبی، تونس، مصر و مالزی قرار دارند. یوتیوب به‌طور نامحدودی در حال ارائه خدمات به این گروه‌های افراطی است و هیچ‌گونه سانسوری را نیز در این زمینه اعمال نمی‌کند. معارضان و تروریست‌هایی که هم‌اکنون در سوریه، عراق، لیبی، یمن و دیگر کشورها به اقدامات افراطی و خشونت‌طلبانه مشغول‌اند، اغلب تحت تأثیر علمای افراطی و هابی قرار دارند که از طریق شبکه‌های اجتماعی، آنان را به جهاد مقدس علیه شیعیان تشویق می‌کنند» (کوکبرن، ۱۳۹۳: ۷۴-۷۳). داعش می‌کوشد تا به مخاطبان خود القاء کند که در حال جنگ با ایران و گروه‌های شیعی مورد حمایت آن در منطقه است و بدین ترتیب تندرهای اهل تسنن یا وهابی‌ها را با خود همراه سازد. این شیوه در جنگ سوریه کمک بسیاری به این گروه برای کسب حمایت عربستان، قطر، امارات و اردن نمود و در عراق نیز اهل تسنن شهرهای موصل، کرکوک، تکریت و عشایر را به حامیان این گروه تبدیل ساخت. داعش در شبکه‌های اجتماعی بر موضوع ضدیت شیعیان با اهل تسنن تأکید می‌کند و با دست گذاشتن بر کوتاهی‌هایی که احیاناً دولت

مرکزی عراق در مناطق سنی‌نشین انجام داده است یا اجحافی که از سوی علوی‌های تحت حکومت بشار اسد نسبت به اهل تسنن صورت گرفته و نتیجه آن فقر و شرایط سخت زندگی شده است، آن‌ها را به سوی خود جذب می‌کند و شیعیان را مقصر وضع موجود جلوه می‌دهد (باقری دولت‌آبادی، ۱۳۹۵: ۱۲۲-۱۲۵).

جدول ۲- آدرس برخی پایگاه‌های اطلاعاتی و صفحات تعدادی از گروه‌های تکفیری در فضای مجازی

ردیف	نام گروه	آدرس سایت، توئیتر، فیس بوک	توضیحات
۱	معرفی القاعده	twitter.com/alqaeda	
۲	الدوله الاسلامیه فی العراق و الشام (داعش)	own0.com.iraqislami https://twitter.com/Minbar_s https://twitter.com/Syriapressrev	
۳	آدرس توئیتر ولایت نینوی عراق	https://twitter.com/Nynwa_news	مدیر/کشور میزبان
۴	آدرس توئیتر ولایت کرکوک	https://twitter.com/Kirkuk_ISIS_7	پشتیبان: داعش
۵	آدرس توئیتر ولایت برکه	https://twitter.com/albaraka_news	توضیحات: انجمن
۶	آدرس توئیتر ولایت رقه	https://twitter.com/raqqaa	خبری، اطلاع‌رسانی
۷	آدرس توئیتر ولایت نینوی عراق	https://twitter.com/Nynwa_news	بیانیه‌ها، دستورات و ...
۸	آدرس توئیتر موسسه توحید	https://twitter.com/altwheb	داعش
۹	آدرس توئیتر مرکز اطلاع‌رسانی عایشه	https://twitter.com/MarkazAisha	
۱۰	وکاله انباء الاسلامیه - حق (دعوه الحق)	ar-ar.facebook.com/dawaalhaq1 /http://www.dawaalhaq.com	مدیر/کشور میزبان و پشتیبان: خبرگزاری دعوه الحق توضیحات: اخبار داعش در عراق و گروه‌های القاعده در سوریه
۱۱	الإسلامیون	islamion.com.www https://www.facebook.com/N.Islamion.NEWS https://twitter.com/islamioon https://www.youtube.com/islamion1 http://plus.google.com/+Islamion	مدیر/کشور میزبان و پشتیبان: توضیحات: اخبار سلفی‌ها، احزاب و گروه‌های القاعده

۱۵امه جدول ۲- آدرس برخی پایگاه‌های اطلاعاتی و صفحات تعدادی از گروه‌های تکفیری

در فضای مجازی

توضیحات	آدرس سایت، توئیتر، فیس بوک	نام گروه	ردیف
مدیر/کشور میزبان و پشتیبان: گروه القاعده گروه مبارزان سلفی النصره سوریه توضیحات: اخبار گروه‌های مخالف نظام بشار اسد	www.inbaa.com ar-ar.facebook.com/inbaanews https://twitter.com/JabhtAnNusra h ahraralsham.net	جبهه النصره	۱۲

(منبع: یوسفی و روشنی، ۱۳۹۳: ۷۴-۷۳)

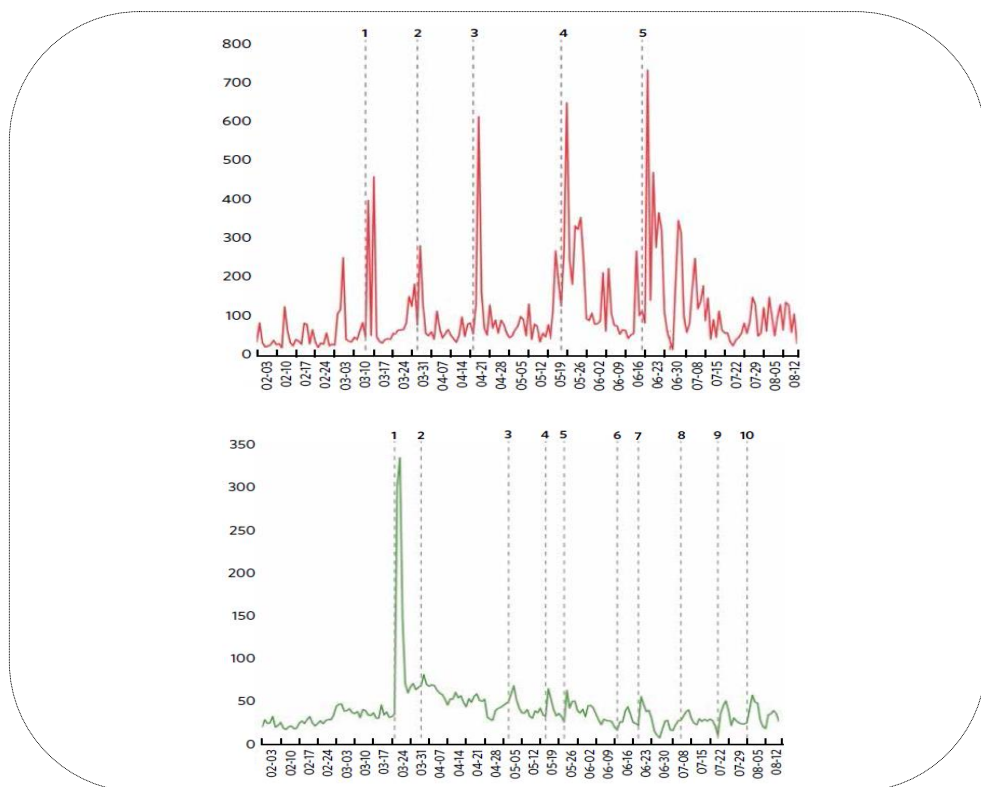
مدل مفهومی ۲: ساخت اجتماعی تکنولوژی و منازعه شیعه-تکفیری

(منبع: نگارندگان)

۳- ساخت اجتماعی تکنولوژی و منازعه شیعه- سنی

پاتریک کوکبرن نویسنده معروف روزنامه ایندپندنت انگلستان در مطلب خود نوشته است: «تبلیغات ضدشیعی که در منطقه از سوی چهره‌های اهل سنت و با حمایت عربستان و شیوخ عرب گسترش یافته، در حال فراهم کردن شرایط برای یک جنگ فرقه‌ای در سراسر جهان اسلام است. سوریه مهم‌ترین قربانی این جنگ فرقه‌ای است و عراق نیز در رتبه دوم قرار دارد. یکی از مهم‌ترین علل احیای دوباره القاعده در سراسر خاورمیانه، استفاده قدرتمندانه از ابزارهای اینترنت و شبکه‌های ماهواره‌ای تلویزیونی است که از سوی کشورهای سنی منطقه پشتیبانی مالی یا لجستیکی می‌شوند» (کوکبرن، ۱۳۹۳: ۷۳-۷۲). تحلیل و بررسی ۷ میلیون توییت عربی تا سال ۲۰۱۵ نشان می‌دهد که شبکه‌های اجتماعی در انتقال خشونت فرقه‌ای در توییت نقش کلیدی داشتند که بیشتر آن‌ها ضدشیعه، ضدسنی و یا ضدحکومتی است. به ویژه در عربستان سعودی که از طریق این فضای اجتماعی به سرکوب جمعیت شیعه عربستان می‌پردازند. روحانیون، افراط‌گرایان، نخبگان منطقه سخنان خود را به صورت آنلاین پخش می‌کنند مانند روحانیون اهل سنت، رهبران تجاری، دانشگاهیان، گروه‌های شبه- نظامی شیعه، شهروندان منطقه که نقش مهمی در انتشار سخنان فرقه‌ای ایفا می‌کنند. از جمله هشتگ- های ضدشیعه که توسط اهل سنت منطقه در توییت منتشر شد عبارتند از #Iran, #Houthi, #Yemen, #Saudi Arabia, #Decisivestorm و... که به شکل گسترده‌ای منتشر شدند. توییت‌های ضد سنی از سوی شیعیان به مراتب کمتر از سنی‌ها است و از سوی دیگر از آنجا که اغلب شیعیان منطقه در محرومیت نسبی به سر می‌برند و به عنوان اقلیت با آن‌ها برخورد می‌شود کمتر در این فضا حضور دارند و حضور شیعیان بیشتر به تعداد کمی از پیروان، برخی از روحانیون یا حساب‌های دولت اسلامی شیعی محدود شده است. البته توییت‌های ضدسنی با افزایش نقش شیعیان در عراق، سوریه، یمن و... نیز افزایش یافته است. بزرگ‌ترین شبکه ضدشیعه anti-shia retweet است که میلیون‌ها کاربر دارد و بزرگ‌ترین شبکه ضدسنی حساب «امام مهدی» است که در عراق جریان دارد (Siegel, 2015: 9-19). فناوری ارتباطات و فضای مجازی، ظرفیتی جهانی برای مخاطبان پیام تشیع ایجاد کرده و بر قدرت چانه‌زنی شیعیان افزوده است (زین‌العابدین و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۱). از سوی دیگر اهل سنت نیز از این فضا علیه شیعیان استفاده می‌کند. ناصرالمار از روحانیون برجسته اهل سنت با چهار میلیون و چهارصد هزار دنبال‌کننده در توییت است و شیعیان را خیانت‌کارترین ملت بعد از یهودیان معرفی می‌کند. علی‌المالکی از سخنرانان ضدشیعه، یکی از پرطرفدارترین صفحات توییت با

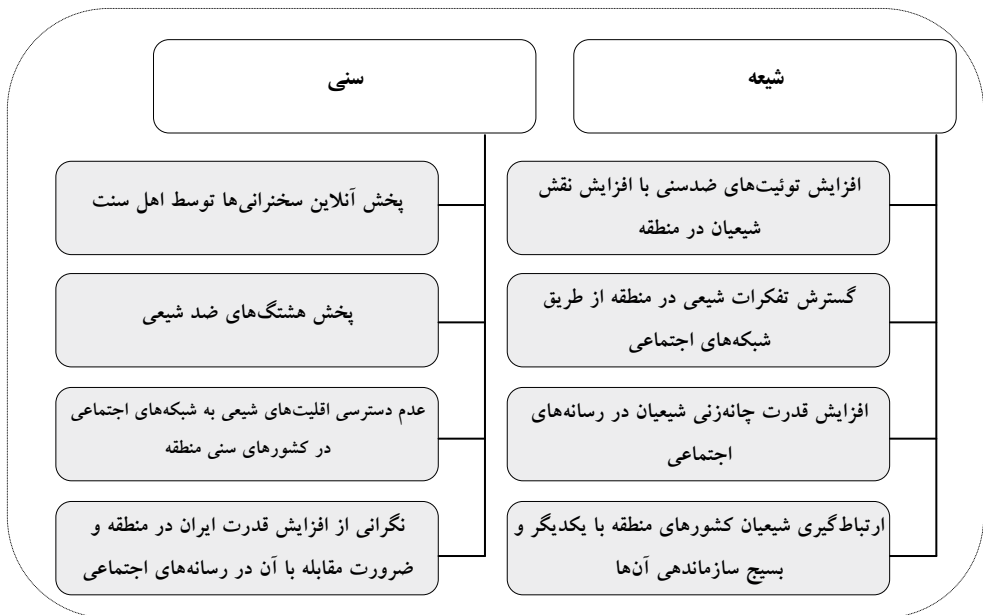
۴۲۳ هزار کاربر را دارد که به شبهه‌افکنی و اعتراض و انتقاد از شیعه در این صفحات می‌پردازد. ابراهیم الفارس یک روحانی ضدشیعه و عضو دانشگاه King Saudi در ریاض است که دارای ۱۷۸۰۰۰ کاربر در توئیتر است (ریف ورلد، ۲۰۱۷: ۴۰-۴۷). زمانی که تابعیت شیخ عیسی قاسم، رهبر شیعیان بحرین، توسط مقامات بحرینی در ژوئن ۲۰۱۶ از او سلب شد، مردم روستای شیخ عیسی قاسم با استفاده از توئیتر به سازماندهی اعتراضات روی آوردند و دولت بحرین دسترسی آن‌ها به توئیتر و سایر رسانه‌های اجتماعی را مسدود کرد تا از اظهار عقایدشان جلوگیری کند از سوی دیگر صدها توئیتر مشابه توسط حساب‌هایی منتشر شد که محتوای آن این بود: «عیسی قاسم یک تروریست شیعه است» و این اتفاق در مورد حمله عربستان به یمن نیز افتاد. در این بین چیزی که آشکار است، هجمه تبلیغات انسجام یافته علیه شیعیان عربی و ایرانی و ترویج خشونت و تروریسم علیه آن‌هاست (ااون جونز، ۲۰۱۶: ۳)

نمودار ۳- میزان توئیتر ها حاوی سخنان ضدشیعه میزان توئیتر ها حاوی سخنان ضد سنی

(Source: Siegel, 2016: 10 & 12)

اکنون اهل سنت به ویژه حکومت‌های سنی منطقه از یک سو سعی می‌کنند دسترسی اقلیت‌های شیعه به شبکه‌های اجتماعی را قطع یا به حداقل ممکن برسانند و از سوی دیگر با ایجاد هشتگ‌ها و پست‌های ضدشیعی یا انتشار عقاید خود، هشتگ‌ها و پست‌های شیعی را به حاشیه برسانند که البته با اقدام مقابله به مثل شیعیان به ویژه در ایران روبرو شده است. مناظره شیعیان و اهل سنت در شبکه‌های اجتماعی به بالاترین حد خود در چند سال اخیر رسیده است که به سرعت در رسانه‌های اجتماعی منتشر می‌شوند و واکنش ساینرین را به دنبال دارد.

مدل مفهومی ۳: ساخت اجتماعی تکنولوژی و منازعه شیعی-سنی

(منبع: نگارندگان)

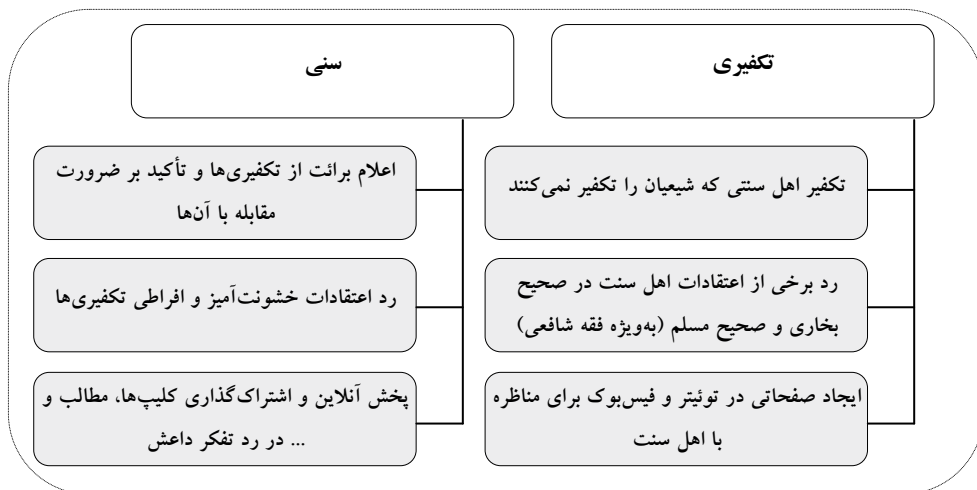
۴- ساخت اجتماعی تکنولوژی و منازعه سنی- تکفیری

گروه دولت اسلامی عراق و شام توانسته است شاخه‌های وابسته به خود را در سرزمین‌های اسلامی ایجاد کند و به صورت شبکه‌ای دست به فعالیت بزند، به گونه‌ای که استفاده از فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی ارتباط بین سازمان مرکزی و شاخه‌های آن مهیا کرده است. الجزایر، تونس، لیبی، مالی، نیجریه، مصر، یمن، عربستان سعودی و... کشورهای مسلمان و یا دارای جمعیت مسلمانی هستند که در آن‌ها گروه‌هایی با دولت اسلامی عراق و شام بیعت کرده‌اند (طالبی آرنای و گویلی

کیلان، ۱۳۹۵: ۱۳۰). در آخرین گزارش تویتر اعلام کرد که ۹۳۵/۸۹۷ حساب که در راستای گسترش تروریسم ایجاد شده بودند را معلق کرده است (Radcliffe & et al, 2017: 7)؛ اما یکی از موارد استفاده گروه‌های تندرو و جهادی از شبکه‌های اجتماعی، تبلیغات علیه اهل سنت است. تکفیری‌ها هر گروه اهل سنتی را که در کنار آن‌ها قرار نگیرد یا شیعیان را تکفیر نکند را تقبیح کرده و آن‌ها را در کنار شیعیان قرار می‌دهند که مستحق مجازات هستند. از اینروست که از یک سو شاهد مبارزه فیزیکی و اعتقادی اهل سنت به ویژه بزرگان آنان علیه تکفیری‌ها و اعلام براءت از آنان هستیم و از سوی دیگر شاهد مواضع تند تکفیری‌ها علیه اهل سنت و حتی کشتن آن‌ها به دست جهادی‌ها می‌باشیم. منازعه تکفیری‌ها و اهل سنت در رد یکدیگر در شبکه‌های اجتماعی از جدی‌ترین منازعات بیناوهیتی خاورمیانه است و روزانه هزاران کلیپ و مطلب در این باره به اشتراک گذاشته می‌شود.

ماموستا جاسم کرکوکي از مبلغان مشهور اهل سنت است که مطالب و کلیپ‌های فراوانی در رد وهابیت در رسانه‌های اجتماعی چون یوتیوب و تلگرام منتشر کرده است. وی در تعدادی از این کلیپ‌ها بیان می‌کند: «داعش کتاب محمد بن عبدالوهاب را جایگزین قرآن برای خود قرار داده است (کتاب شرح الاصول الثائنه). داعش حتی به قبر پیامبران توهین می‌کند مانند منفجر کردن قبر حضرت یونس یا منفجر کردن مساجد با الله اکبر. فکر وهابی براساس خونریزی پایه‌گذاری و گسترش یافته است و تاریخ شاهد این امر است. داعش خوارج زمان هستند که پیامبر وعده آمدن آن‌ها را داده است. داعش ساخته دست بیگانگان و اعراب است. وهابی‌ها داعش هستند زیرا با آمدن آن‌ها گروه گروه به داعش گرویدند. کشورهای عربی و خلیجی و عربستان حامیان داعش‌اند. وهابی‌ها و سنت‌ها را منحرف کرده‌اند» (کانال تلگرامی kanalitasaw, 2018). شیخ صالح بن فوزان الفوزان از مبلغین بزرگ نجدی در عربستان سعودی دباب تکفیر استغاثه‌کننده و شفاعت‌کننده از قبر اولیاء و صالحین می‌گوید: «هرگونه شفاعت خواهی و استغاثه از قبر اولیاء و صالحین شرک اکبر است و همچنین بیان می‌کند در شرک اکبر عذری همچون جهل و تأویل وجود ندارد. به عبارتی هر کسی شفاعت‌خواهی از قبر یا استغاثه انجام دهد بدون در نظر گرفتن موانع جهل و تأویل تکفیر می‌شود.» از نظر شیخ فوزان اگر کسی شفاعت‌کننده یا استغاثه‌کننده را تکفیر نکند یا در آن شک داشته باشد مانند همان فردی است که استغاثه کرده است و حکم هر دوی آن‌ها یکی است. وی به شدت در رسانه‌های اجتماعی چون فیس‌بوک و یوتیوب فعال است که به انتشار مطالب ستیزه‌جویانه و تقابلی‌جویانه با شیعه و اهل سنت اقدام می‌کند (کانال تلگرامی alatharynet, 2018). در حال حاضر صفحات و کانال‌های مختلفی در

فیس‌بوک، یوتیوب، تلگرام، توئیتر و... ایجاد شده‌اند که در آن‌ها اهل سنت و تکفیری‌ها به گسترش عقاید خود و رد دیگری می‌پردازند. برای نمونه می‌توان به کانال @alatharynet, @mamostajasm, @s_dini, @kanalitasawfHD و ... اشاره کرد که دارای چند هزار کاربر می‌باشند.

مدل مفهومی ۴: ساخت اجتماعی تکنولوژی و منازعه تکفیری - سنی

(منبع: نگارندگان)

جدول ۳- نمونه‌های از منازعات بیناهویتی منطقه خاورمیانه و نقش تکنولوژی‌های جدید اجتماعی در آن

سال	منازعه	منازعات بیناهویتی
۲۰۱۸ ترکیه	اعتصاب غذای کردها در ترکیه و بازتاب آن در فیس‌بوک و توئیتر	منازعه کرد- ترک
۲۰۱۸ ترکیه	انتخابات اخیر ترکیه و استفاده دمیرتاش از شبکه‌های اجتماعی برای اجماع کردها علیه اردوغان	
۲۰۱۸ ترکیه	درگیری کردهای ترکیه و سوریه با دولت مرکزی ترکیه و سازماندهی این درگیری‌ها از طریق شبکه‌های اجتماعی	
۲۰۱۷ ترکیه	سازماندهی اعتراضات کردهای ترکیه از طریق بزرگترین شبکه آن‌ها در فیس‌بوک و توئیتر یعنی kurd2.0	
۲۰۱۵ و ۲۰۱۶ ترکیه	حمله ترکیه به کردها در عراق و سوریه که بازتاب آن در شبکه‌های اجتماعی موجب تشدید فعالیت‌های کردها در مناطق مرزی ترکیه و عراق شد.	

ادامه جدول ۳- نمونه‌های از منازعات بین‌هویتی منطقه خاورمیانه و نقش تکنولوژی‌های جدید اجتماعی در آن

سال	منازه	منازعات بین‌هویتی
۲۰۱۵ تا کنون	حمایت کشورهای سنی منطقه از القاعده در برابر شیعیان با افزایش هشتگ‌ها و گسترش افکار آن‌ها و به موازات آن افزایش عملیات‌های تروریستی القاعده در مناطق شیعه نشین و افزایش جذب افراد از طریق شبکه‌های اجتماعی	منازه کرد- ترک
۲۰۱۳ تا کنون	افزایش توتیت‌های ضد سنی و ضد شیعه و انتقال خشونت فرقه‌ای در شبکه‌های اجتماعی که در منازعات عراق و سوریه به خوبی نمایان است که این افزایش فعالیت آنلاین به تشدید جنگ‌های داخلی سوریه، عراق، یمن و... منجر شده است	منازه شیعه- سنی
۲۰۱۶	اعدام شیخ نمر و افزای توتیت‌ها و سازماندهی اعتراضات به این اقدام از طریق شبکه‌های اجتماعی در عربستان	سنی
۲۰۱۷	دستگیری شیخ عیسی قاسم رهبر شیعیان بحرین و استفاده از توتیت برای سازماندهی اعتراضات علیه حکومت بحرین	
۲۰۱۴	مردم عشایر عامریه‌فلوجه هرچند مخالف دولت مرکزی بودند اما علیه داعش قیام کردند که در شبکه‌های اجتماعی منعکس شد و در پی آن داعش از سه محور به این منطقه حمله کرد که ناکام ماند. در مقابل داعش نیز در شبکه‌های اجتماعی علما و خطبای این منطقه را ممنوع‌المنبر اعلام کرد و بارها به این منطقه حمله کرد.	
۲۰۱۶	منازه بین احرارالشام، جبهه‌النصره و داعش در سوریه که با القای ترکیه در شبکه‌های اجتماعی و نزدیکی به احرارالشام اختلاف بین آن‌ها افزایش یافت و منجر به کشته شدن ابو عمر سراقب از جبهه‌النصره، العدنانی از داعش و دبوس الغاب از احرارالشام شد.	منازه سنی- تکفیری
۲۰۱۷	مصاحبه محمد نجیب، مسئول کل دیوان قضایی احرارالشام در خصوص منافع بودن جبهه‌النصره و به اشتراک گذاشتن این مصاحبه در شبکه‌های اجتماعی که در نهایت به سر بردن یکی از اعضای ارشد احرارالشام منجر شد.	

ادامه جدول ۳- نمونه‌های از منازعات بین‌هویتی منطقه خاورمیانه و نقش تکنولوژی‌های جدید اجتماعی

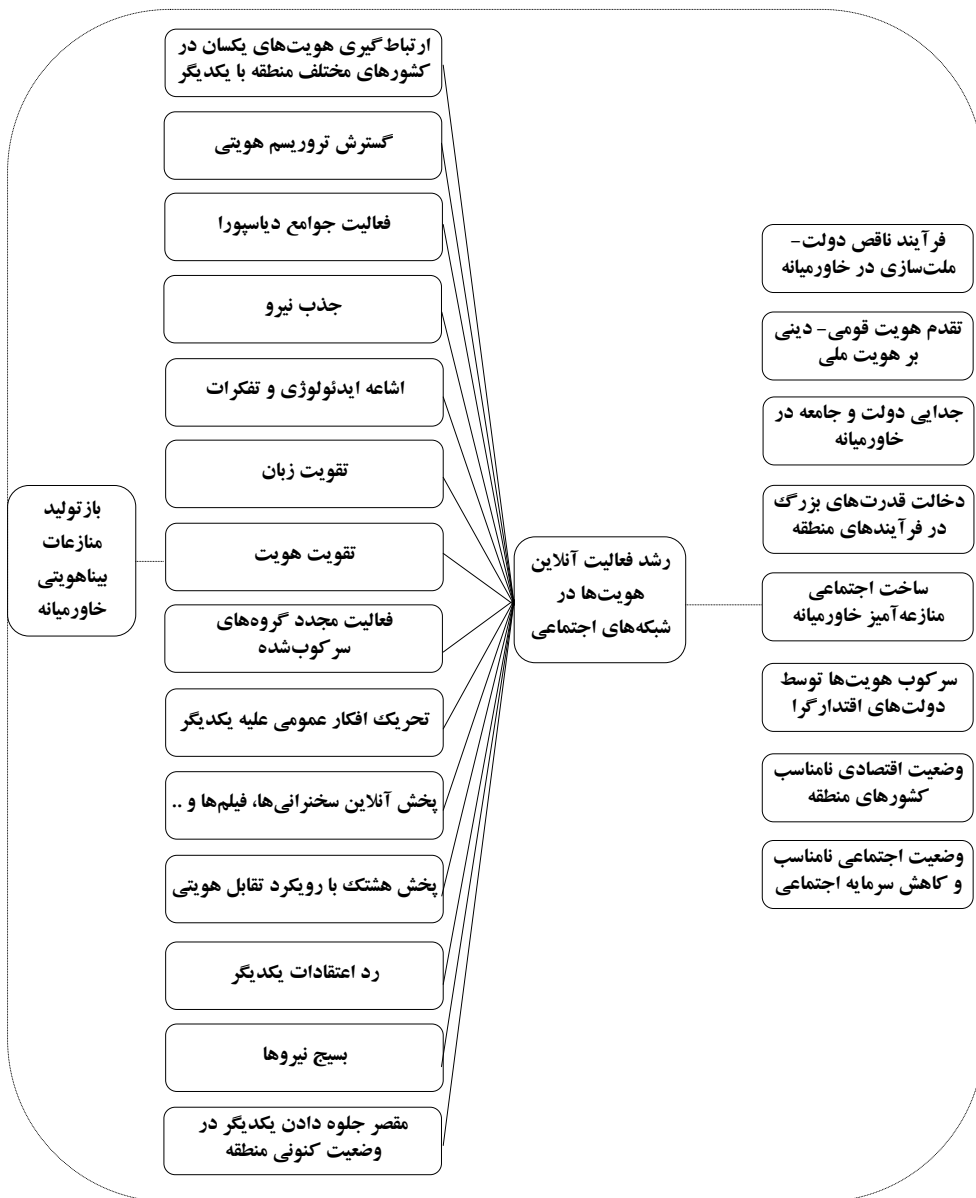
در آن

منازعات بین‌هویتی	منازعه	سال
منازعه سنی - تکفیری	احمد الکبیبی از علمای اهل سنت عراق جنگ با داعش را واجب عینی اعلام کرد که بعد از این فتوا و پخش آن در شبکه‌های اجتماعی بسیاری از اهل سنت عراق به جهاد درمقابل داعش اقدام کردند	۲۰۱۶ عراق
منازعه شیعه - تکفیری	جنگ داخلی یمن جنگ نیابتی از شیعه (ایران) و تکفیری (عربستان) است که بازتاب تحولات و مواضع رهبران هر یک از دو جناح انصارالله و حامیان دولت سابق در شبکه‌های اجتماعی واکنش‌های داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی را بدنبال دارد و به بازتولید منازعه در یمن منجر می‌شود.	از ۲۰۱۵ تا کنون یمن
	افزایش نقش شیعیان و افزایش ارتباطات آن‌ها با یکدیگر در شبکه‌های اجتماعی و سازماندهی اعتراضات از این طریق باعث شده است گروه‌های تکفیری بیش از پیش به اقدامات تروریستی و انتحاری روی بیاورند به گونه‌ای که این میزان در دهه اخیر به ده برابر رسیده است.	از ۲۰۱۰ تا کنون ایران عراق سوریه
	افزایش فعالیت آنلاین گروه‌های تکفیری چون داعش و القاعده باعث جذب نیروی آن‌ها از سراسر جهان شده است که این افزایش نیرو موجب گسترش فعالیت مسلحانه، انتحاری و اقدامات تروریستی آن‌ها در کشورهای منطقه به ویژه عراق و سوریه شده است. یکی از معروف‌ترین این شبکه‌ها خلافت بوک است که هواداران داعش عضو آن هستند.	۲۰۱۳ تا کنون عراق سوریه
	رهبری سیاسی و ایدئولوژیک داعش توسط سرکردگان آن در شبکه‌های اجتماعی و اشاعه تفکر تکفیری که به گسترش خشونت و عملیات انتحاری در بین شیعیان منجر شد. نمونه آن پنجشنبه خونین در بغداد در شهرک شیعه‌نشین صدر با ۶۰ کشته است.	۲۰۱۵ بغداد

(منبع: نگارندگان)

به‌طورکلی باید گفت که بسیاری از عوامل همچون تفکر تجدید حیات اسلامی، عربی‌سازی مسلمانان غیر عرب، کمک‌های خارجی از بنیادگرایان اسلامی و افراط‌گرایان، رشد شبکه‌های رادیکال ... باعث شده است گروه‌های هویتی خاورمیانه از هر ابزاری از جمله شبکه‌های اجتماعی جدید برای

نیل به اهداف خود استفاده کنند که قاعدتاً با توجه به آنچه اشاره شد موجب گسترش دامنه منازعات در مناطق مختلف این منطقه شده است و بر آن نیز افزوده می‌شود.

مدل مفهومی ۵: مکانیسم تأثیر‌گذاری شبکه‌های اجتماعی بر تشدید منازعات بین‌هویتی خاورمیانه

(منبع: نگارندگان)

نتیجه‌گیری و پیشنهادات

بر اساس دیدگاه ساخت اجتماعی تکنولوژی واقعیت ساخته و پرداخته جامعه است و بین جامعه و انسان یک رابطه دیالکتیکی وجود دارد که بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند و تأثیر می‌پذیرند. امروزه تکنولوژی بخشی از سیستم سیاست بین‌الملل است که باید در تحلیل‌ها مورد توجه قرار گیرد. رویکرد ساخت اجتماعی تکنولوژی، جامعه، انسان و ساختارها را در نظر می‌گیرد و معتقد است که این روابط اجتماعی که جهت‌گیری تکنولوژی را تعیین می‌کند اما در جایی به یک متغیر مستقل و تأثیرگذار نیز تبدیل می‌شود؛ یعنی تکنولوژی با منافع، هویت‌ها و فرهنگ‌ها تعامل می‌یابد و بر جامعه تأثیر می‌گذارد. از این رو بر اساس ساخت اجتماعی، استفاده و تأثیر تکنولوژی می‌تواند مثبت یا منفی باشد. کشورهای خاورمیانه نیز به دلیل تعدد قومی - مذهبی دارای ساخت اجتماعی منازعه‌آمیز است و این ساخت اجتماعی در تمام کشورهای خاورمیانه وجود دارد. همان‌طور که گفته شد، تاکنون دو رویکرد سعی داشته‌اند علت تداوم و تشدید منازعات بین‌هویتی خاورمیانه را تبیین کنند. رویکرد اول، رویکرد ساختارگراست که به سیستم بین‌الملل و قدرت‌های بزرگ توجه دارد. رویکرد دوم، رویکرد کارگزار محور است که به نقش دولت توجه دارد که دو رویکرد مذکور بیشتر به عوامل مادی تشدید منازعات بین‌هویتی خاورمیانه توجه دارند و از عوامل اجتماعی و به‌ویژه نقش تکنولوژی‌های اجتماعی غافل مانده‌اند. پژوهش حاضر با نگاهی متفاوت سعی داشت عامل تشدید منازعات بین‌هویتی خاورمیانه را تبیین کند. با توجه به اینکه در دهه‌های اخیر فناوری‌های ارتباطی جدید در منطقه خاورمیانه به صورت چشمگیری رشد کرده است نمی‌توان تحولات منطقه را بدون توجه به این مهم تحلیل و تبیین نمود. از این رو نقش تکنولوژی‌های اجتماعی جدید در تشدید چهار منازعه بین‌هویتی خاورمیانه مورد بررسی قرار گرفت:

اول، منازعه بین کردها و ترک‌ها بود. با ظهور رسانه‌های اجتماعی و ارتباط با دیاسپورای کردی در صدد احیای هویت خود برآمدند و در سال‌های اخیر به عامل تأثیرگذاری در سیاست‌های ترکیه تبدیل شده‌اند. از سوی دیگر ترک‌ها، کردها را در رسانه‌های اجتماعی مانع توسعه ترکیه و به عنوان تروریست معرفی می‌کنند.

دوم، منازعه شیعه - سنی بود. با توجه به تقسیم کشورهای منطقه به دو دسته سنی و شیعه، هر یک از این دو هویت به منظور ارتقاء جایگاه و منافع خود سعی کردند از رسانه‌های اجتماعی برای القاء اندیشه‌ها و اعتقادات خود در مقابل دیگری استفاده کنند. البته با توجه به جمعیت سنی منطقه تعداد

پست‌ها و هشتگ‌های ضدشیعی از طرف اهل سنت به مراتب بیشتری بود و از سویی به دلیل دسترسی بیشتر اهل سنت به مراکز رسانه‌های اجتماعی منطقه، آن‌ها قدرت بیشتر در ایجاد و گسترش پست و هشتگ داشتند اما آنچه که شیعیان و به طور مشخص ایران در رسانه‌های اجتماعی دنبال می‌کرد ارتباط با اقلیت‌های شیعه در کشورهای منطقه به منظور سازماندهی آن‌ها بود که تا حدودی موفق عمل کردند اما این اقدامات منازعه شیعه و اهل سنت را تشدید کرد.

سوم، منازعه اهل سنت و تکفیری است. چنانکه گفته شد اهل سنت به چهار گروه شافعی، مالکی، حنفی و حنبلی تقسیم می‌شوند که تکفیری‌ها یکی از شاخه‌های جریان حنبلی و تحت تأثیر سید قطب هستند. آن‌ها مبارزه با مشرک (شیعه) را مقدم بر مبارزه با کافر (یهود و مسیحی) می‌دانند. از این‌رو کشتن مشرک را جایز می‌شمارند. این شدت خشونت مورد تأیید سایر اهل سنت نیست و حتی از گروه‌های تکفیری نیز اعلام براءت کرده و به محکوم کردن اقدامات خشونت‌آمیز آن‌ها اقدام کردند که به آن‌ها اشاره شد. همین رویکرد اهل سنت درقبال تکفیری‌ها باعث شد آن‌ها نیز به مقابله با اهل سنت بپردازند و آن‌ها را درکنار شیعیان قرار دهند. از این‌روست که ما شاهد گورهای دسته جمعی اهل سنت در بسیاری از شهرهای عراق و سوریه بوده‌ایم. این تقابل هویتی در رسانه‌های اجتماعی نیز جریان دارد.

چهارم، منازعه شیعه-تکفیری است. مهم‌ترین هدف فعالیت جریان‌های تکفیری در رسانه‌های اجتماعی انتشار عقاید با هدف جذب نیرو به منظور مقابله با شیعیان است. از این‌رو با تمام امکانات و توان در این حوزه به فعالیت می‌پردازند. آن‌ها صفحات متعددی در توئیتر و فیس‌بوک ایجاد کرده‌اند که به تخریب شیعه و اعتقادات آن‌ها اقدام می‌کنند و از سوی دیگر شیعیان نیز به منظور اقدام مقابله به مثل فعالیت‌های گسترده‌ای را علیه تکفیری‌ها در رسانه‌های اجتماعی و تخریب آن‌ها در پیش گرفته‌اند.

نتایج پژوهش حاضر اهمیت رسانه‌های اجتماعی جدید و ضرورت توجه بیشتر به ابعاد تأثیرگذاری آن‌ها را اجتناب‌ناپذیر می‌کند. از این‌رو نمی‌توان در سیاست‌گذاری‌های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی نقش رسانه‌های اجتماعی را نادیده گرفت. باتوجه به اینکه ایران نیز دارای اقوام و مذاهب مختلفی است و در سال‌های اخیر با کاهش سرمایه اجتماعی در کشور مواجه بوده‌ایم، رسانه‌های اجتماعی متعددی در کشور فعال شده‌اند که به سرعت نیز درحال گسترش هستند و عقاید و باورهای جدایی‌طلبی، استقلال‌خواهی و... را اشاعه می‌دهند که از آن جمله می‌توان به کانال‌ها و گروه‌های پان

کرد، پان ترک، مناظره شیعه- سنی و... اشاره کرد. هرچند این فعالیت‌ها تا حدود زیادی گسترش یافته است اما برای جلوگیری از تنش بیشتر و ناامن شدن کشور مانند سایر کشورهای منطقه لازم است نظام ج.ا.ا به برنامه‌ریزی دقیق و درست در این حوزه اقدام نماید که یکی از آن‌ها تقویت سرمایه اجتماعی به ویژه در مناطق مرزی و گسترش آن از طریق شبکه‌های اجتماعی است. فیلتر کردن شبکه‌های اجتماعی توسط دولت ایران، اقدام مقطعی است که نه تنها مثبت نیست بلکه به تشدید امنیتی‌سازی منجر می‌شود. آنچه در این بین لازم است استفاده از این فضا برای ابراز وجود هویت‌های مختلف است. مادامی که هویت‌ها چه در فضای واقعی و چه در فضای مجازی احساس موجودیت داشته باشند، سرمایه اجتماعی نیز افزایش می‌یابد و تهدیدات امنیتی به مراتب کاهش می‌یابد. از سوی دیگر باید توجه داشت که رقبای منطقه‌ای ایران به ویژه عربستان به شدت در حال بهره‌برداری سیاسی و هویتی برای ارتقاء هویت خود در منطقه و تضعیف هویت و موجودیت ایران هستند؛ از این رو ایران باید ابعاد منطقه‌ای کاربرد شبکه‌های اجتماعی را نیز مورد توجه قرار دهد و به گسترش قدرت نرم خود از طریق تکنولوژی‌های جدید اجتماعی و به طور ویژه شبکه‌های اجتماعی در سطح منطقه بپردازد و این فضا را به یک فرصت تبدیل کند که در غیر این صورت به فرصتی برای رقبای منطقه‌ای ایران و تهدیدی برای ایران تبدیل می‌شود. بطور کلی باید گفت ایران می‌تواند با شناخت دقیق ابعاد مختلف این فضا به مهارت‌آموزی و گسترش سواد رسانه‌ای اقدام نماید و با افزایش این مهارت سرعت انتقال اطلاعات را بالا می‌برد و ابتکار عمل از رقبای ایران به ایران منتقل می‌شود و همچنین ایران می‌تواند مفهوم عدالت از دیدگاه تفکر انقلاب اسلامی را در منطقه اشاعه دهد و بسیاری از شهروندان منطقه را با تفکر انقلاب اسلامی از طریق این شبکه‌های اجتماعی آشنا کند و نفوذ خود را ارتقاء ببخشد. در این راستا می‌توان پژوهش‌های موردی و عمیقی در میان هویت‌های مختلف کشور به منظور انجام برنامه ریزی‌های عملیاتی انجام داد.

منابع

الف- منابع فارسی

- آقایی، سیدداود و دیگران (۱۳۹۱)، «واکاوی نقش اینترنت و رسانه‌های اجتماعی جدید در تحولات منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا (اطلاع‌رسانی، سازماندهی و گسترش سرعت تحولات)»، روابط خارجی، سال ۴، شماره ۲، صص ۷-۳۴.

- انتصار، نادر (۲۰۱۰)، *سیاست کردها در خاورمیانه*، ترجمه عرفان قانعی فرد، تهران: انتشارات علم.
- اوون جونز، مارک (۲۰۱۶)، «فرقه‌گرایی ارتش سایبری بن سلمان توئیترا»، ترجمه امیر پرویز علی‌آبادی، *روزنامه جام‌جم*، شماره ۵۱۱۵، ص ۳.
- باقری دولت‌آبادی، علی (۱۳۹۵)، «تاکتیک‌های جنگ روانی داعش»، *پژوهش‌های ارتباطی*، سال ۲۳، شماره ۱، صص ۱۱۵-۱۳۱.
- حق‌شناس، محمدرضا و دیگران (۱۳۹۶)، «رقابت‌های ژئوپلیتیک و روابط ایران و عربستان: مکانیزم‌ها و راهبردها»، *مطالعات سیاسی جهان اسلام*، سال ۳، شماره ۲۲، صص ۱-۳۲.
- طالبی آرانی، روح‌الله و دیگران (۱۳۹۵)، «جهانی‌شدن عملکرد سلفی‌گری در پرتو گسترش فناوری ارتباطات؛ مطالعه موردی داعش»، *سیاست جهانی*، دوره ۵، شماره ۴، صص ۹۹-۱۳۹.
- عباس‌زاده، مهدی (۱۳۹۳)، «نقش اینترنت و شبکه‌های اجتماعی در انقلاب‌های خاورمیانه و شمال آفریقا؛ نظریه و عمل»، *مطالعات سیاسی جهان اسلام*، سال ۳، شماره ۱۱، صص ۶۹-۸۸.
- عبداللهی، زهرا (۱۳۹۶)، *ابهام قطبیت در ساختار سیستم بین‌الملل و بحران‌های خاورمیانه*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه رازی، گروه علوم سیاسی.
- عزیزاده موسوی، سید مهدی (۱۳۹۴)، «جریان‌شناسی سلفی‌گری (مطالعه تنوع حاکم بر جریان‌های سلفی و زمینه‌های شکل‌دهنده به آن)»، *روابط فرهنگی*، سال ۱، شماره ۱، صص ۱۱-۲۸.
- قاسمی، فائزه و دیگران (۱۳۹۶)، «بررسی مقایسه‌ای در راهبرد رسانه‌ای گروه‌های القاعده و داعش»، *مطالعات ملی*، سال ۱۸، شماره ۳، صص ۸۷-۱۰۴.
- قوام، سید عبدالعلی (۱۳۹۲)، *روابط بین‌الملل: نظریه‌ها و رویکردها*، تهران: انتشارات سمت.

- کاظمی، حجت (۱۳۹۶)، «خیزش‌های هویتی، دولت‌های شکننده و بحران‌های ژئوپلیتیکی خاورمیانه»، ژئوپلیتیک، سال ۱۳، شماره ۱، صص ۱۷۲-۱۴۶.
- کوکبرن، پاتریک (۱۳۹۳)، «از گوشه و کنار مطبوعات؛ ایندپندنت: یوتیوب و توئیتر، هم‌زم جنگ-افزاری سنی و شیعه»، نشریه خبری تبلیغ، شماره ۱۹، صص ۷۲-۷۴.
- لعل‌علیزاده، محمد (۱۳۸۹)، تأثیر تکنولوژی‌های اطلاعاتی و ارتباطاتی بر رفتارهای سیاسی نخبگان کرد، رساله دکتری دانشگاه تربیت مدرس تهران.
- معمار، ثریا و دیگران (۱۳۹۱)، «شبکه‌های اجتماعی مجازی و بحران هویت (با تأکید بر بحران هویتی ایران)»، مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره ۱، شماره ۴، صص ۱۵۵-۱۷۶.
- نجات‌پور، مجید و دیگران (۱۳۹۳)، «پدیده داعش و شگردهای رسانه‌ای»، مطالعات رسانه و امت، سال ۱، شماره ۱، صص ۸۹-۱۰۱.
- واعظی، محمود (۱۳۹۰)، بحران‌های سیاسی و جنبش‌های اجتماعی در خاورمیانه: نظریه‌ها و روندها، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- یوسفی، جعفر و دیگران (۱۳۹۳)، «استفاده‌های اطلاعاتی-امنیتی جریان تکفیر از شبکه‌های اجتماعی مجازی (فیس‌بوک و توئیتر)»، پژوهش‌های حفاظتی و امنیتی، سال ۳، شماره ۱۱، صص ۶۳-۸۷.

ب- منابع انگلیسی

- Bar, Shamuel(2005), "Sunnis and Shiites-Between Rapprochement and Conflic", *Terrorism & Radical Ideologies Middle East & North Africa*, No.1, September, pp87-96.

- Barnes-Dacey and et al, "The Middle East`s New Battle Lines", latest update 2018/05/18: www.ecfr.eu/mena/battle_lines.
- Byman, Daniel and et al (2016), *The United State and the Middle East: Interests, Risks, and Costs*, Permission of Oxford University Press.
- Ellithy, Amr Mohamed Hassan (2015), *Turkish- Saudi Relations: from a Regional Perspective in the Period from 2003 until 2013*, the Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, the Degree of Master of Science in the Department of International Relations.
- Celik, Burce (2015), *The Political of the Digital Technoscape in Turkey: Surveillance and Resistance of Kurds*, Cambridge University Press (CUP).
- Gunes, Cengiz and et al (2015), *The Impact of the Syrian War on Kurdish Politics Across the Middle East*, Chatham House: The Royal Institute of International Affairs.
- Harvey, Kerric (2014), "Encyclopedia of Social Media and Politics", *George Washington University*, No.1, January, pp736-740.
- Kamel, Lorenzo (2017), *The Frailty of Authority Borders, Non-State Actors and Power Vacuums in a Changlng Middle East*, Edizioni Nuova Cultura, Istituto Affaria Internazionali(LAL).
- Mccarthy, Daniel.R (2015), *Power, Information Technology, and International Relation Theory(The Power and Politics of US Foreign Policy and Internet)*, Palgrave Studies in International Relations Publication, Basing Stoke.
- Radcliffe, Damian and et al, Middle East Social Media Usage Trends Revealed, latest update: 2018/02/19: <https://arabiangazette.com/middle-east-social-media-usage-trends-revealed/>

- Sarigil, Zeki and et al (2013), "Religion and ethno-nationalism: Turkey`s Kurdish issue", *Journal of the Association for the study of Ethnicity and Nationalism*, No. 3 , July, pp. 551-571.
- Siegel, Alexandra, Does Twitter Bridge the Sunni-Shiite Divide or make it Worse?, latest update 2016/01/07: www.washingtonpost.com.
- Smidi, Adam and et al (2017), "Social Media and Social Mobilisation in the Middle East: A Survey of Research on the Arab Spring", *SAGE Publications*, No.2, June, pp. 196-209.
- Social Media State Turkey, (2019) , latest update: 2019/06/10 <https://gs.statcounter.com/social-media-stats/all/turkey>.
- Surry, Daniel.w and et al (1997), "Diffusion Theory and Instructional Technology", *Journal of Instructional Science and Technology*, No.1, February, pp.1-14.
- They are not our brothers(Hate Speech by Saudi Official)(2017), printed in the United States of America, latest update 2017/11/26: <https://www.refworld.org/docid/59ca4b414.html>.
- Gunitskiy, Vsevolod (2011), *Encyclopedia of Power*, Publishing Company: SAGE Publications.
- Yousefikhah, Sara (2017), "Sociology of Innovation: Social Construction of Technology Perspective", *AD-Minister*, No. 30, June, pp. 31-43.

پ- منابع الکترونیکی

- فیلیپس، دیوید، اردوغان و مسئله کردها بعد از انتخابات ترکیه، بازدید در ۹۷/۷/۱۵:
<http://www.kurdpress.com/details.aspx?id=18664>

- شبکه‌های اجتماعی در ترکیه؛ فراگیر یا محدود؟ بازدید در ۱۳/۹/۱۳۹۷:
<https://fa.shafaqna.com/news/137384/>

- فاجعه‌ای در جهان اسلام که در تاریخ معاصر کم نظیر است! بازدید در ۵/۵/۱۳۹۷:
[@alatharynet](#)

- یکی بودن داعش، وهابیت، بازدید در ۸/۴/۱۳۹۷:
[@kanalitasawfHD](#)